QANUN № 06 (380), 2026, s. 48-53

Səmədov Fəzilət Kəramət oğlu,
Bakı Dövlət Universitetinin Konstitusiya hüququ kafedrasının doktorantı
E-mail: fazilatsamadov@bsu.edu.az

UOT 342
DOI: https://doi.org/10.30546/2218-9130.060.2026.0119

HÜQUQ DÖVLƏTİ PRİNSİPİNİN RƏQƏMSAL ÇAĞIRIŞLAR QARŞISINDA SINAĞI

Açar sözlər: *hüquq dövləti, süni intellekt, hüquqi müəyyənlik, şəffaflıq, effektiv müdafiə, qanun qarşısında bərabərlik, konstitusiya hüququ, rəqəmsal dövlət, Azərbaycan.*

Ключевые слова: *верховенство права, искусственный интеллект, правовая определенность, прозрачность, эффективная защита, равенство перед законом, конституционное право, цифровое государство, Азербайджан.*

Keywords: *rule of law, artificial intelligence, legal certainty, transparency, effective protection, equality before the law, constitutional law, digital state, Azerbaijan.*

1. GİRİŞ

Hüquq dövləti prinsipi müasir konstitusionalizmin ən fundamental konsepsiyalarından biridir. Tarixi kökləri Aristotelin qanunların hakimiyyəti ideyasından başlayır, A.V.Daicinin "rule of law" doktrinasından keçir və bu gün beynəlxalq hüquq standartlarına qədər uzanır [20]. Bu prinsipin əsas mahiyyəti sadədir: dövlət hakimiyyəti özbaşına deyil, əvvəldən müəyyən edilmiş, hamıya bərabər tətbiq olunan, məhkəmə qaydasında mübahisələndirilə bilən hüquq normaları çərçivəsində həyata keçirilir.

Süni intellekt texnologiyaları bu prinsipin hər bir elementini yeni üsullarla sınayır. Hüququn aliliyi qərarın izlənilə bilən normativ əsasını tələb edir – alqoritmin "qara qutu" xüsusiyyəti bu izlənilməni çətinləşdirir. Qanun qarşısında bərabərlik eyni hüquqi çərçivənin hamıya eyni şəkildə tətbiqini tələb edir – alqoritmin öyrəndiyi məlumatdakı tarixi qərəz isə bu bərabərliyi gizli şəkildə poza bilər [2]. Hüquqi müəyyənlik vətəndaşın öz hüquqi vəziyyətini öncədən biləcəyi qaydalar sistemini tələb edir – süni intellektin ehtimala əsaslanan qərarı isə bu müəyyənliyi azaldır. Effektiv hüquqi müdafiə vətəndaşın qərara etiraz edə biləcəyi real mexanizmin mövcudluğunu tələb edir – şəffaf olmayan alqoritm isə bu etirazı məzmundan məhrum edir.

Bu məqalə həmin dörd sınaq nöqtəsini Azərbaycan konstitusiya hüququ çərçivəsində araşdırır. Tədqiqat konstitusiya prinsiplərinin rəqəmsal mühitə tətbiqi ilə bağlı aparılmış elmi araşdırmalara əsaslanır [18].

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 7-ci maddəsi Azərbaycan dövlətini demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar respublika kimi müəyyən edir. "Hüquqi dövlət" formulu bu maddənin nüvəsidir – o, sırf bəyanat deyil, dövlətin bütün fəaliyyətini istiqamətləndirən normativ prinsipdir. Konstitusiya Məhkəməsinin bir sıra qərarlarında bu prinsip dövlət aktlarının qanu-

niliyinin yoxlanması üçün istinad nöqtəsi kimi istifadə edilmişdir.

Hüquq elmi baxımından bu formulun mənası üç sütun üzərindədir. Birincisi, formal hüquq dövləti: qanunlar açıq, əvvəlcədən bəyan edilmiş, ardıcıl tətbiq olunan olmalıdır [9]. İkincisi, maddi hüquq dövləti: qanunların məzmunu əsas hüquqları müdafiə etməli, ixtiyari hakimiyyətin qarşısını almalıdır [8]. Üçüncüsü, prosessual hüquq dövləti: qanunlar ədalətli prosedur qaydaları ilə tətbiq edilməlidir [23]. Süni intellektin dövlət idarəçiliyinə inteqrasiyası bu üç sütunun hər birini müxtəlif intensivlikdə sınağa çəkir.

Bu daxili sınaqları ölçmək üçün Avropa Şurasının Venesiya Komissiyasının 2016-cı ildə qəbul etdiyi "Hüquq Dövləti Çeklisti" əlverişli bir ölçü vasitəsi rolunu oynayır. Sənəd hüquq dövlətinin altı əsas komponentini müəyyən edir: qanunilik, hüquqi müəyyənlik, hakimiyyət özbaşınalığının qadağan edilməsi, müstəqil və əlçatan məhkəmə sistemi, insan hüquqlarına hörmət, ayrı-seçkilik qadağası. Azərbaycan Avropa Şurasının üzvü kimi bu Çeklisti milli hüquq sisteminin özünüqiymətləndirməsi üçün əsas göstərici sənəd kimi qəbul edir [21]. Süni intellekt kontekstində bu Çeklisti tətbiq etdikdə sual aydın şəkildə formalaşır: altı komponentin hər biri rəqəmsal dövlət idarəçiliyinin tətbiqi ilə bağlı yeni suallar doğurur – qanunilik baxımından sistemin hüquqi əsasının kifayət qədər açıq müəyyənləşdirilməsi, hüquqi müəyyənlik baxımından vətəndaşın qərarı qabaqcadan proqnozlaşdırması, hakimiyyət özbaşınalığının qadağan edilməsi baxımından alqoritmin qərəzinin nəticəyə təsiri.

Hüququn aliliyi tələbinin ən sadə ifadəsi belədir: hər bir dövlət qərarının arxasında ona icazə verən və onu məhdudlaşdıran hüquq norması dayanmalıdır. Bu norma açıq olmalı, qərarın nə üçün verildiyi o normaya istinadla izlənilə bilməli, üçüncü bir şəxs – məhkəmə, ombudsman, vətəndaş – bu izlənilməni müstəqil şəkildə apara bilməlidir [14].

Süni intellekt əsaslı qərarlarda bu izlənilmə zənciri iki yerdən qırıla bilər. Birincisi, sistemin hansı hüquqi norma çərçivəsində fəaliyyət göstərdiyi bəzən qeyri-müəyyəndir: əgər sistem özü bir sıra hüquqi normalar əsasında hazırlanmışsa, lakin bu normalar sistemin konkret nəticəsini tam müəyyən etmirsə, izlənilmə zənciri pozulur. İkincisi, sistemin konkret bir qərara necə gəldiyi – hansı məlumat ağırlıqları, hansı çəki parametrləri – bəzən texniki cəhətdən izah edilə bilmir; bu "qara qutu" problemi normativ izlənilməni imkansız edir [13].

"Alqoritm belə dedi" ifadəsi dövlət qurumlarının qərar izahatlarında getdikcə daha çox yer tutur. Bu ifadənin hüquq dövləti baxımından qiymətləndirilməsi birmənalıdır: o, hüququn aliliyi tələbini qarşılamır. Hüququn aliliyi tələbi konkret bir insanın – vəzifəli şəxsin — bir hüquq normasını konkret bir fakta tətbiq edərək konkret bir nəticəyə gəldiyini tələb edir. Alqoritm bu prosesi texniki müstəvidə apara bilər; lakin bu texniki prosesin hüquqi baxımdan izlənilə bilən şəkildə sənədləşdirilməsi hüquq dövlətinin tələbidir. Mireille Hildebrandt bu problemi "hesablama hüququ" anlayışı ilə araşdırmışdır: qanunun hüquqi normativ gücü onun insan tərəfindən şərh edilməsindən qaynaqlanır; bu şərhi alqoritmin nəticəsi ilə əvəz etmək hüququn mahiyyətini dəyişdirir [10]. Bu arqument Azərbaycan hüquq sistemi üçün də aktualdır: "İnzibati icraat haqqında" Qanunun [11] 65-ci maddəsindəki əsaslandırma tələbi insan şərhini, insan mühakiməsini tələb edir.

Hüquqi müəyyənlik prinsipi vətəndaşın öz hüquqi vəziyyətini – hansı hərəkətlərinin icazəli, hansılarının qadağan olduğunu, dövlətin hansı hallarda hansı şəkildə müdaxilə edə biləcəyini – öncədən biləcəyini tələb edir. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi "Sunday Times v. Böyük Britaniya" (1979) işi üzrə qərarında bu tələbi klassik şəkildə ifadə etmişdir: hüquq norması vətəndaşın öz davranışını onun işığında tənzimləyə biləcəyi qədər aydın olmalıdır [19].

Süni intellekt əsaslı qərarlar bu tələblə gərginlik yaradır. Alqoritm ehtimala əsaslanan nəticə verir: "bu şəxs yüksək risk daşıyır" demək əvəzinə "bu şəxsin yüksək risk daşıma ehtimalı 78 faizdir" deyir. Bu ehtimala əsaslanan dil hüquqi müəyyənliyin deterministik tələbi ilə ziddiyyət yaradır – vətəndaş özünün hansı kateqoriyaya düşdüyünü deyil, hansı ehtimalla düşdüyünü bilir. Bu fərq kiçik görünə bilər, lakin hüquq dövləti baxımından fundamentaldır.

Məsələ profilləşdirmə ilə birləşdikdə daha da dərinləşir. Sistem vətəndaşı fərdi xüsusiyyətlərinə görə deyil, hansı qrupa oxşadığına görə qiymətləndirir – başqa sözlə, insan öz konkret davranışına görə deyil, statistik oxşarlığına görə müəyyən bir kateqoriyaya salınır. Sandvig, Hamilton, Karahalios və Langbortun tədqiqatı göstərir ki, bu profilləşdirmə vətəndaşın öz davranışını tənzimləmə imkanını əhəmiyyətli dərəcədə azaldır: insan hansı qaydaya əməl etmək lazım olduğunu bilsə də, alqoritmin onu hansı profilə salacağını bilmir [18]. Azərbaycan Konstitusiyasının 7-ci maddəsindəki hüquq dövləti prinsipi bu problemə aydın yanaşma tələb edir: dövlət süni intellekt əsaslı profilləşdirmədən istifadə etdikdə, bu profilləşdirməni idarə edən qaydalar – hansı məlumatlar toplanır, hansı meyarla qiymətləndirilir, hansı nəticəyə gətirib çıxara bilər – vətəndaşa əlçatan, anlaşılan formada açıqlanmalıdır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 25-ci maddəsi qanun qarşısında bərabərliyi bəyan edir – irqindən, milliyyətindən, dinindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən asılı olmayaraq. Bu norma həm birbaşa, həm dolayı ayrı-seçkiliyi əhatə edir.

Süni intellekt sistemlərinin alqoritmin öyrəndiyi məlumatdakı tarixi qərəzi öz nəticələrinə köçürməsi – akademik ədəbiyyatda "alqoritmik ayrı-seçkilik" adlandırılan bu hadisə – həmin normanın süni intellekt kontekstindəki ən ciddi sınaq nöqtəsidir. Sistem açıq şəkildə irq, cins ya etnik mənşəyə əsaslanmır; lakin bu meyarlarla korrelyasiya yaradan başqa məlumat nöqtələrinə söykənərək eyni nəticəyə çatır. Kredit qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi, işə qəbul və sosial yardım sistemləri sahəsində aparılmış çoxsaylı empirik tədqiqatlar bu mexanizmin mövcudluğunu sənədləşdirmişdir [2; 3].

Alqoritmin ayrı-seçkilik doğurduğunu sübut etmək ənənəvi ayrı-seçkilik hallarından daha çətindir. Ənənəvi halda sübut olunan fakt müqayisəli məlumatlarla, şahid ifadəsi ilə, sənədlərlə möhkəmləndirilir. Alqoritm halında isə sübut edilməli olan fakt sistemin daxili mexanizmidir: hansı məlumatlar, hansı çəki parametrləri ilə işlənildi, bu işləmənin nəticəsi qadağan olunmuş meyarla necə korrelyasiya edir. Bu sübut çətinliyi isbat yükünün bölüşdürülməsini konstitusiya-hüquqi baxımdan aktuallaşdırır. Avropa İttifaqının GDPR-ı bu problemi "profilləşdirməyə etiraz hüququ" – 22-ci maddə – vasitəsilə həll edir: sistem istifadəçiyə qərara etiraz etmək, insan qiymətləndirilməsi tələb etmək, öz baxış bucağını ifadə etmək imkanı verməlidir. Bu model Azərbaycan hüququ üçün də ciddi istinad nöqtəsi ola bilər [16].

Azərbaycan Konstitusiyasının 60-cı maddəsi hər kəsin hüquq və azadlıqlarının məhkəmədə müdafiəsini təminat altına alır. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin ardıcıl təcrübəsinə görə bu müdafiə effektiv olmalıdır – yalnız formal mövcud olmayan, hüquq pozuntusunu real olaraq aradan qaldırmaq imkanı verən bir mexanizm tələb olunur. "Klass v. Almaniya" [12] işindən "De Souza Ribeiro v. Fransa" [7] işinə qədər uzanan presedent silsiləsi bu standartı ardıcıl şəkildə tətbiq etmişdir.

Süni intellekt əsaslı qərarlarda effektivlik standartı üç cəhətdən sınağa çəkilir. Birincisi, məzmun çatışmazlığı: vətəndaş qərara etiraz etmək istəyir, lakin qərarın əsasını – alqoritmin niyə bu nəticəyə gəldiyini – bilmir; məzmunu olmayan etiraz effektiv deyil. İkincisi, texniki

mürəkkəblik: məhkəmə alqoritmin daxili məntiqi ilə bağlı sübut bazasını qiymətləndirmək üçün zəruri ixtisasa malik olmaya bilər. Üçüncüsü, sürət problemi: süni intellekt qərarları kütləvi, sürətli şəkildə verilir; hər biri üçün fərdi məhkəmə yolu açıq olsa da, bu yoldan istifadə praktik olaraq çətin ola bilər [5].

Bu problemin həllinin açarı "izahat alma hüququ"dur – vətəndaşın süni intellekt qərarının əsasını anlaşılan dildə izah tələb etmək hüququ. Bu hüquq bir neçə mənbədən eyni anda qaynaqlanır: Azərbaycan Konstitusiyasının 60-cı maddəsindəki effektiv müdafiə tələbi; "İnzibati icraat haqqında" Qanunun [11] əsaslandırma öhdəliyi; Çərçivə Konvensiyanın [6] 14-cü maddəsindəki insan nəzarəti tələbi. Wachter, Mittelstadt və Russellin tədqiqatı bu hüququn texniki həyata keçirilməsi üçün "kontrafaktual izahat" metodunu təklif edir: sistem vətəndaşa "siz rədd edildiniz" demək əvəzinə "hansı fərqli şərait olsaydı fərqli nəticə çıxardı" izahını verməlidir. Bu yanaşma texniki cəhətdən mümkündür; lakin onun normativ öhdəliyə çevrilməsi üçün qanunverici fəaliyyət tələb olunur [22]. Niderlandın SyRI davası [15] bu hazırlığın olduğu halda məhkəmənin texnoloji sistemləri effektiv şəkildə qiymətləndirə biləcəyini nümayiş etdirmişdir.

Hüquq dövlətinin rəqəmsal çağın sınaqlarına davam gətirməsinin birinci yolu aktiv konstitusiya şərhidir. Konstitusiya Məhkəməsi 7-ci, 25-ci, 60-cı maddələrin süni intellekt kontekstindəki mənasını şərh edən izahedici qərarlar qəbul etməklə mövcud normativ bazanı rəqəmsal mühitə uyğunlaşdıra bilər. Bu yol qanun qəbulundan daha sürətlidir; lakin həm həmin qərarların ərizə yolu ilə deyil, Konstitusiya Məhkəməsinin öz təşəbbüsü ilə başlaması üçün mexanizmlərin mövcudluğu vacibdir.

İkinci yol "Süni intellektin hüquqi tənzimlənməsi haqqında" çərçivə qanununun qəbuludur. Bu qanun hüquq dövləti prinsipinin rəqəmsal tətbiqini konkret öhdəliklərə çevirməlidir: şəffaflıq öhdəliyi – sistemin hansı hüquqi əsasla, hansı məlumatlar əsasında fəaliyyət etdiyi açıqlanmalıdır; izahat öhdəliyi – yüksək riskli qərarlarda vətəndaşa anlaşılan izahat verilməlidir; etiraz hüququ – alqoritmin nəticəsini insan qiymətləndirilməsinə çatdırmaq hüququ; müstəqil nəzarət – tənzimləyici orqanın uyğunluq auditi yoxlaması. Bu sahədə Avropa İttifaqının 2024-cü ildə qüvvəyə minmiş Süni İntellekt Aktı [17] müqayisəli hüquq baxımından əhəmiyyətli istinad nöqtəsi rolunu oynayır.

Üçüncü yol məhkəmə sisteminin süni intellekt mübahisələrini effektiv şəkildə həll etmə imkanının gücləndirilməsidir. Bu iki komponenti əhatə edir: hakimlərin rəqəmsal savadlılığının artırılması – süni intellekt sistemlərinin işləmə prinsipinin hüquqi baxış bucağından anlaşılması; məhkəmə ekspertizası institutunun gücləndirilməsi – süni intellekt sistemi üzrə texniki ekspert rəyinin dəlil kimi istifadə qaydalarının müəyyən edilməsi. Yenə də nümunə kimi, Niderlandın SyRI davası [15] bu hazırlığın nə zaman işə yaradığını açıq şəkildə göstərmişdir: texniki cəhətdən hazır olan məhkəmə alqoritmin şəffaflıq çatışmazlığını qeyd edərək onu qeyri-qanuni elan etdi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. 12 noyabr 1995-ci il (2016-cı il dəyişiklikləri ilə). – Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, – 2023.

2. Barocas S., Selbst A.D. Big Data's Disparate Impact // California Law Review. 2016. Vol. 104. No. 3. P. 671–732. DOI: 10.15779/Z38BG31

3. Buolamwini J., Gebru T. Gender Shades: Intersectional Accuracy Disparities in Commercial Gender Classification // Proceedings of Machine Learning Research (FAT* 2018). Vol. 81. P. 77–91.

4. Bărbulescu v. Romania [GC]. ECtHR. Application no. 61496/08. Judgment of 5 September 2017.

5. Citron D.K. Technological Due Process // Washington University Law Review. 2008. Vol. 85. Iss. 6. P. 1249–1314.
6. Council of Europe. Framework Convention on Artificial Intelligence and Human Rights, Democracy and the Rule of Law (CETS No. 225). Vilnius, 5 September 2024.
7. De Souza Ribeiro v. France [GC]. ECtHR. Application no. 22689/07. Judgment of 13 December 2012.
8. Dworkin R. Law's Empire. Harvard University Press, 1986.
9. Fuller L.L. The Morality of Law. Revised ed. Yale University Press, 1969.
10. Hildebrandt M. Smart Technologies and the End(s) of Law: Novel Entanglements of Law and Technology. Edward Elgar Publishing, 2015. ISBN: 978-1849808767.
11. «İnzibati icraat haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 21 oktyabr 2010-cu il, № 1049-IIIQ.
12. Klass and Others v. Germany. ECtHR. Application no. 5029/71. Judgment of 6 September 1978.
13. Pasquale F. The Black Box Society. Harvard University Press, 2015.
14. Raz J. The Authority of Law: Essays on Law and Morality. Oxford University Press, 1979.
15. Rechtbank Den Haag. ECLI:NL:RBDHA:2020:1878 (SyRI davası). 5 februari 2020.
16. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data (GDPR). Official Journal of the European Union, L 119/1.
17. Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence (Artificial Intelligence Act). Official Journal of the European Union, L 2024/1689.
18. Sandvig C., Hamilton K., Karahalios K., Langbort C. Auditing Algorithms: Research Methods for Detecting Discrimination on Internet Platforms // Data and Discrimination: Converting Critical Concerns into Productive Inquiry. Preconference, 64th Annual Meeting of the ICA. Seattle, 2014.
19. Sunday Times v. the United Kingdom. ECtHR. Application no. 6538/74. Judgment of 26 April 1979.
20. Tamanaha B. On the Rule of Law: History, Politics, Theory. Cambridge University Press, 2004.
21. Venice Commission. Rule of Law Checklist. CDL-AD(2016)007. Strasbourg, 2016.
22. Wachter S., Mittelstadt B., Russell C. Counterfactual Explanations Without Opening the Black Box: Automated Decisions and the GDPR // Harvard Journal of Law & Technology. 2017. Vol. 31. No. 2. P. 841–887.
23. Waldron J. The Rule of Law and the Importance of Procedure // Nomos. 2011. Vol. 50. P. 3–31.
24. Zuboff S. The Age of Surveillance Capitalism. PublicAffairs, 2019.

Самадов Фазилат Карамат оглу,
докторант кафедры конституционного права
Бакинского государственного университета

ИСПЫТАНИЕ ПРИНЦИПА ПРАВОВОГО ГОСУДАРСТВА ПЕРЕД ЛИЦОМ ЦИФРОВЫХ ВЫЗОВОВ

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается конституционно-правовая проблема верховенства права в контексте широкого использования технологий искусственного интеллекта. В исследовании систематически определены четыре ключевых элемента верховенства права — верховенство права, равенство перед законом, правовая определенность и эффективная правовая защита — и контрольные точки для каждого элемента в контексте интеграции искусственного интеллекта в государственное управление. Автор утверждает, что принцип верховенства права, закрепленный в статье 7 Конституции Азербайджана, требует триады активного конституционного толкования, законодательных действий и институционального развития для решения цифровых задач.

Samadov Fazilat Karamat,
Doctoral student, Department of Constitutional Law,
Baku State University

THE CHALLENGE TO THE RULE OF LAW PRINCIPLE IN THE DIGITAL AGE

SUMMARY

The article examines the constitutional-legal challenge of the rule of law in the context of the widespread use of artificial intelligence technologies. The study systematically identifies the four key elements of the rule of law — the rule of law, equality before the law, legal certainty, and effective legal protection — and the test points for each element in the context of the integration of artificial intelligence into public administration. The author argues that the rule of law principle in Article 7 of the Constitution of Azerbaijan requires a triad of active constitutional interpretation, legislative action, and institutional development to meet digital challenges.

Redaksiyaya daxilolma tarixi: 14.05.2026
Təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 13.06.2026
Çapa qəbul olunma tarixi: 13.06.2026